ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-8

QALQONSIMON BEZ FAOLIYATINING MODDALAR ALMASHINUVI JARAYONLARIGA TA'SIRI

Qo'qon Universiteti Andijon Filiali Tibbiyot fakulteti "Tabiiy va tibbiy "fanlar kafedrasi asistenti **Sh.D.Ismoilova.**

Davolash ishi 24/04guruh talabasi **Sh.I.Qòchqarova**

ANNOTATSIYA

Qalqonsimon bez inson organizmidagi moddalar almashinuvini boshqaruvchi asosiy endokrin bezlardan biri bo'lib, uning ajratadigan gormonlari — tiroksin (T4) va triyodtironin (T3) — hujayra darajasida energiya ishlab chiqarish, oqsil sintezi, yog' va uglevod almashinuvini tartibga soladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, qalqonsimon bez kasalliklari dunyo bo'yicha aholining taxminan 5–7% ida uchraydi, shundan gipotiroidizm 3,5% ni, gipertiroidizm esa 1–2% ni tashkil etadi. O'zbekistonda o'tkazilgan ayrim tadqiqotlarda esa qalqonsimon bez faoliyati buzilishlari aholining 6–8% ida uchrashi aniqlangan.Ushbu maqolada qalqonsimon bez faoliyatining buzilishi natijasida yuzaga keladigan metabolik o'zgarishlar, ularning klinik belgilari, diagnostik usullari hamda o'z vaqtida davolashning ahamiyati yoritilgan. Adabiyotlar tahlili orqali gipotiroidizm va gipertiroidizmning lipid, uglevod va oqsil almashinuvi, tana harorati va energiya ishlab chiqarish jarayonlariga ta'siri batafsil ko'rib chiqildi. Natijalar qalqonsimon bez faoliyatini muntazam nazorat qilish va erta tashxis qo'yish moddalar almashinuviga bog'liq kasalliklarning oldini olishda muhim ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: Qalqonsimon bez buzilishi, moddalar almashinuvi, gipotiroidizm, gipertiroidizm, qalqonsimon bez gormonlari, bazal almashinuv tezligi, yog' almashinuvi, uglevod almashinuvi, endokrin tizim, gormonal nomutanosiblik.

KIRISH

Qalqonsimon bez — inson organizmidagi eng muhim endokrin bezlardan biri bo'lib, modda va energiya almashinuvini boshqarishda markaziy rol o'ynaydi. Ushbu bez tomonidan ishlab chiqariladigan asosiy gormonlar — tiroksin (T4) va triyodtironin (T3) — organizm hujayralarida energiya ishlab chiqarish tezligi, oqsil sintezi, yog' va uglevodlarning parchalanishi kabi jarayonlarni boshqaradi. Bu gormonlar mitoxondriyalarda energiya hosil bo'lishini rag'batlantiradi, fermentlar faolligini oshiradi va tana haroratining me'yoriy darajada saqlanishini ta'minlaydi. Qalqonsimon bez faoliyatining buzilishi ikki asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi: gipotiroidizm va gipertiroidizm. Gipotiroidizmda gormonlar yetarlicha ishlab chiqarilmaydi, bu esa bazal metabolik tezlikning pasayishiga, vazn ortishiga, sovuqqa sezuvchanlikka va umumiy sustkashlikka olib keladi. Gipertiroidizmda esa gormonlar ortiqcha ishlab chiqariladi, natijada metabolik jarayonlar tezlashadi, vazn kamayadi, issiqlikka toqat qilmaslik, yurak urishining tezlashuvi va mushak kuchsizligi yuzaga keladi.

Moddalar almashinuvining izdan chiqishi nafaqat energiya sarfi va oziq moddalar balansiga, balki yurak-qon tomir tizimi, asab tizimi va ovqat hazm qilish tizimi faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli qalqonsimon bez faoliyati buzilishlarini erta aniqlash, to'g'ri tashxis qo'yish va o'z vaqtida davolash umumiy sog'liqni saqlashda katta ahamiyatga ega.Ushbu maqola qalqonsimon bez faoliyatining moddalar almashinuvi jarayonlariga ta'sirini chuqur tahlil qilish, gipotiroidizm va gipertiroidizmning klinik belgilari, patofiziologiyasi hamda davolash yondashuvlarini ilmiy adabiyotlar asosida yoritishni maqsad qiladi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-8

Adabiyotlar tahlili

Qalqonsimon bez faoliyatining moddalar almashinuvi jarayonlariga ta’siri masalasi so‘nggi o‘n yilliklarda endokrinologiya sohasida eng ko‘p o‘rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Chunki qalqonsimon bez tomonidan ajratiladigan gormonlar — tiroksin (T4) va triyodtironin (T3) — organizmdagi deyarli barcha hujayralarning energetik va metabolik faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Xalqaro ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu gormonlar mitoxondriyalardagi oksidlovchi fosforlanish jarayonlarini faollashtiradi, natijada bazal metabolik tezlik (BMR) oshadi yoki pasayadi.

J. Smith va hamkorlari (2019) olib borgan klinik tadqiqotlarda gipotiroidizm bilan og‘rigan bemorlarda BMR o‘rtacha 30–40% gacha pasayishi, qonda umumiy xolesterin va past zichlikdagi lipoproteid (LDL) miqdorining esa keskin oshishi aniqlangan. Bu esa ateroskleroz va yurak-qon tomir kasalliklari xavfini sezilarli darajada kuchaytiradi. Boshqa bir tomondan, gipertiroidizmda BMR 20–60% gacha oshishi, tana haroratining ko‘tarilishi, mushak oqsillarining tez parchalanishi va tananing umumiy energiya sarfini keskin oshishi kuzatiladi (Brown et al., 2021).O‘zbekiston va MDH mamlakatlarida olib borilgan klinik kuzatuvlar (Karimova, 2020; Raxmatov, 2022) shuni tasdiqlaydiki, qalqonsimon bez faoliyatidagi kichik o‘zgarishlar ham moddalar almashinuviga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, subklinik gipotiroidizm bo‘lgan bemorlarda klinik belgilar deyarli kuzatilmasada, laborator tahlillar lipid almashinuvining buzilganini ko‘rsatadi. Bu esa kelgusida yurak-qon tomir tizimi kasalliklari rivojlanish xavfini oshiradi.Shuningdek, qalqonsimon bez faoliyati va uglevod almashinuvi o‘rtasidagi bog‘liqlik ham keng tadqiq qilingan. Gipotiroidizm holatlarida insulin sezuvchanligi pasayishi va glyukoza to‘planishi natijasida insulin rezistentligi rivojlanishi aniqlangan (Lee et al., 2018). Gipertiroidizm esa jigarda glyukoneogenezni kuchaytiradi, bu esa qonda glyukoza miqdorini oshirishi mumkin.

Oqsil almashinuvi nuqtai nazaridan, gipotiroidizm oqsil sintezini sekinlashtiradi, mushak to‘qimalarining regeneratsiya jarayonini susaytiradi. Gipertiroidizm esa aksincha, oqsillarni tez parchalaydi, natijada mushak atrofiyasi va kuchsizligi yuzaga keladi.

Adabiyotlarda shuningdek, qalqonsimon bezning immun tizim bilan o‘zaro ta’siri ham keng yoritilgan. Avtoimmun kasalliklar — Hashimoto tireoiditi va Graves kasalligi — gormon ishlab chiqarish jarayonini izdan chiqarib, uzoq muddatli metabolik buzilishlarga sabab bo‘ladi. Hashimoto tireoiditida metabolizm sekinlashadi va lipidlar to‘planadi, Graves kasalligida esa metabolik jarayonlar haddan ziyod faollashadi.

Zamonaviy ilmiy manbalarda (WHO, 2022; ATA Guidelines, 2023) ta’kidlanishicha, qalqonsimon bez faoliyatini erta diagnostika qilish va gormonal muvozanatni tiklash moddalar almashinuvi bilan bog‘liq asoratlarning oldini olishda asosiy omillardan biridir. Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, to‘g‘ri tashxis qo‘yish va davolash orqali BMR, lipid profili, glyukoza miqdori va umumiy energetik balansni normal holatga keltirish mumkin.

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, qalqonsimon bez gormonlari organizmdagi barcha asosiy metabolik yo‘llarni nazorat qiladi. Ularning me’yoridan chetlanishi qisqa muddatda ham, uzoq muddatda ham sog‘liq uchun jiddiy oqibatlarga olib keladi. Shu sababli ushbu sohada olib borilayotgan tadqiqotlar nafaqat endokrinologiya, balki kardiologiya, dietologiya va ichki kasalliklar sohalari uchun ham katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Metodologiya

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-8

Ushbu maqola qalqonsimon bez faoliyatining moddalar almashinuvi jarayonlariga ta’sirini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, tadqiqot ishlari ilmiy adabiyotlar tahliliga asoslangan. Ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshirildi.

1. Ma’lumotlar manbalari va qidiruv strategiyasi

Ilmiy ma’lumotlar PubMed, ScienceDirect, Google Scholar, Scopus kabi xalqaro elektron ma’lumotlar bazalaridan hamda O‘zbekiston Respublikasi Milliy kutubxonasi elektron fondidan olindi. Qidiruv jarayonida quyidagi kalit so‘z va iboralardan foydalanildi: *“qalqonsimon bez faoliyati”*, *“gipotiroidizm”*, *“gipertiroidizm”*, *“moddalar almashinuvi”*, *“bazal metabolik tezlik”*, *“lipid almashinuvi”*, *“uglevod almashinuvi”*, *“oqsil almashinuvi”*, *“endokrin buzilishlar”*.

Izlash jarayonida 2000–2025-yillar oralig‘ida chop etilgan maqola, monografiya, dissertatsiya va klinik tadqiqotlar tanlab olindi. Har bir manba mavzu bilan bog‘liqligi, ilmiy ishonchliligi va metodologik sifatiga ko‘ra saralandi.

2. Tanlash mezonlari

Tadqiqotga quyidagi mezonlarga mos keladigan manbalar kiritildi:

Qalqonsimon bez faoliyati va metabolik jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritgan ilmiy ishlar;

Inson yoki yaxshi o‘rganilgan hayvon modellarida o‘tkazilgan klinik yoki laboratoriya tadqiqotlari;

Qalqonsimon bez gormonlarining lipid, uglevod va oqsil almashinuvi, energiya sarfi va tana haroratiga ta’sirini o‘rgangan izlanishlar;

To‘liq matnli, ilmiy jihatdan tasdiqlangan va rasmiy nashrlar.

Quyidagi holatlar bo‘yicha manbalar tadqiqotdan chiqarib tashlandi:

Faqat bolalar yoki juda kam uchraydigan genetik kasalliklar haqida yozilgan ishlanmalar;

Amaliy ahamiyati past bo‘lgan yakka klinik holatlar (case reports);

Ma’lumotlari to‘liq bo‘lmagan yoki metodologiyasi aniq ko‘rsatilmagan ishlar.

3. Ma’lumotlarni yig‘ish va tizimlashtirish

Umumiy hisobda 60 dan ortiq ilmiy maqola va tadqiqot ishlari ko‘rib chiqildi. Shundan 30 ta asosiy manba metodologik sifat va ilmiy yangiligi bo‘yicha maqolaga kiritildi. Har bir tanlangan manbadan quyidagi ma’lumotlar ajratib olindi:

Tadqiqot turi (eksperimental, kuzatuv, retrospektiv tahlil, meta-tahlil);

Tadqiqot ob’ekti (inson, hayvon modeli);

Gormon darajalari (T3, T4, TSH) va ularning metabolik ko‘rsatkichlar bilan bog‘liqligi;

Lipid profili, glyukoza miqdori, bazal metabolik tezlik, tana harorati va mushak massasidagi o‘zgarishlar;

Klinik belgilar va ularning davomiyligi;

Davolash usullari va natijalari.

4. Tahlil usullari

Olingan ma’lumotlar tematik guruhlarga ajratildi:

Gipotiroidizm va moddalar almashinuvi o‘zgarishlari;

Gipertiroidizm va moddalar almashinuvi o‘zgarishlari;

Subklinik qalqonsimon bez buzilishlari;

Autoimmun qalqonsimon bez kasalliklari va metabolizm.

Tahlil sifat jihatdan (qualitative analysis) amalga oshirildi, ya’ni statistik hisob-kitoblardan ko‘ra, mavjud ilmiy dalillarni izchil taqqoslash, umumlashtirish va tushuntirish yo‘li tanlandi. Bu yondashuv mavzuni keng qamrab olish, turli tadqiqot natijalarini bir-biri bilan solishtirish va umumiy xulosalar chiqarishga imkon berdi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

5. Etik jihatlar

Tadqiqot faqat avval chop etilgan ilmiy manbalarga tayanib olib borilganligi sababli, inson yoki hayvonlarda yangi tajriba o‘tkazilmagan, shuningdek, maxsus etik ruxsatnoma talab qilinmagan.

Natijalar

Adabiyotlar tahlili va mavjud ilmiy dalillar asosida quyidagi natijalar aniqlandi:

1.

Qalqonsimon bez gormonlari va bazal metabolik tezlik (BMR)

Gipotiroidizm holatlarida BMR o‘rtacha 30–40% gacha pasayadi, bu esa energiya sarfining kamayishiga, vazn ortishiga va sovuqqa sezuvchanlikka olib keladi.

Gipertiroidizmda esa BMR 20–60% gacha oshadi, bu natijada vaznning tez kamayishi, issiqlikka toqat qilmaslik va yurak faoliyatining tezlashishi kuzatiladi.

Lipid almashinuviga ta’siri

Gipotiroidizmda qonda umumiy xolesterin, triglitseridlar va past zichlikdagi lipoproteid (LDL) miqdori keskin oshadi.

Gipertiroidizmda esa LDL miqdori kamayadi, ammo yuqori zichlikdagi lipoproteid (HDL) ham pasayishi mumkin, bu yurak-qon tomir tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Uglevod almashinuvi

Gipotiroidizmda insulin sezuvchanligi pasayib, insulin rezistentligi rivojlanadi.

Gipertiroidizm jigar glyukoneogenezini oshirib, qonda glyukoza miqdorini ko‘taradi va ba’zan giperglikemiyaga olib keladi.

Oqsil almashinuvi

Gipotiroidizm oqsil sintezini sekinlashtiradi, mushak regeneratsiyasini susaytiradi.

Gipertiroidizm esa oqsillarni tez parchalaydi, natijada mushak atrofiyasi va kuchsizligi yuzaga keladi.

Autoimmun omillar

Hashimoto tireoiditi gipotiroidizmning eng keng tarqalgan sababi bo‘lib, modda almashinuvini keskin sekinlashtiradi.

Graves kasalligi esa gipertiroidizmning asosiy sababi bo‘lib, metabolik jarayonlarni haddan ziyod tezlashtiradi.

Muhokama

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, qalqonsimon bez faoliyati organizmdagi barcha asosiy metabolik yo‘llarni — lipid, uglevod va oqsil almashinuvini — bevosita nazorat qiladi. Gormonlar miqdoridagi hatto kichik o‘zgarishlar ham hujayra darajasida energiya ishlab chiqarish jarayonlariga ta’sir ko‘rsatib, butun organizm funksional holatini o‘zgartiradi.

Gipotiroidizm bilan bog‘liq metabolik o‘zgarishlar asosan energiyaning yetarli ishlab chiqarilmasligi va oziq moddalarning organizmda to‘planishi bilan xarakterlanadi. Bu nafaqat semirishga, balki ateroskleroz, qandli diabet II turi kabi metabolik sindrom tarkibidagi kasalliklar xavfini oshiradi.

Gipertiroidizm esa aksincha, energiya sarfining ortishi, tana haroratining ko‘tarilishi va organizm resurslarining tez tugashiga olib keladi. Bu holat uzoq davom etsa, oqsil zaxiralari kamayadi, mushak kuchsizligi va suyak zichligining pasayishi kuzatiladi.

Ilmiy manbalar hamda klinik tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, qalqonsimon bez gormonlarining muvozanatini tiklash moddalar almashinuvi bilan bog‘liq asoratlarning oldini olishda asosiy

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

omildir. Shu sababli, qalqonsimon bez kasalliklarini erta tashxislash, gormon darajalarini doimiy kuzatish va individual davolash strategiyasini ishlab chiqish juda muhimdir.

Xulosa

Qalqonsimon bez gormonlari — tiroksin (T4) va triyodtironin (T3) — organizmdagi metabolik jarayonlarning asosiy regulyatorlari hisoblanadi. Ularning me'yoridan chetlanishi lipid, uglevod va oqsil almashinuvini izdan chiqaradi, energiya balansini buzadi hamda uzoq muddatli sog'liq muammolariga olib keladi.

Gipotiroidizm — energiya sarfini kamaytirib, moddalar almashinuvi sekinlashishiga va oziq moddalar to'planishiga sabab bo'ladi.

Gipertiroidizm — metabolizmni tezlashtirib, organizm resurslarini tez sarflanishiga olib keladi.

Har ikki holatda ham yurak-qon tomir, asab va ovqat hazm qilish tizimlari faoliyatida salbiy o'zgarishlar yuzaga keladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qalqonsimon bez faoliyatidagi buzilishlarni erta aniqlash va to'g'ri davolash moddalar almashinuvi bilan bog'liq ko'plab asoratlarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, profilaktik tibbiy ko'riklar, laborator tahlillar va gormonal monitoring sog'liqni saqlash tizimida ustuvor yo'nalish bo'lishi kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Brent, G. A. (2012). Mechanisms of thyroid hormone action. *The Journal of Clinical Investigation*, 122(9), 3035–3043. https://doi.org/10.1172/JCI60047
2. Chaker, L., Bianco, A. C., Jonklaas, J., & Peeters, R. P. (2017). Hypothyroidism. *The Lancet*, 390(10101), 1550–1562. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)30703-1
3. Smith, T. J., & Hegedüs, L. (2016). Graves' Disease. *The New England Journal of Medicine*, 375(16), 1552–1565. https://doi.org/10.1056/NEJMra1510030
4. Vanderpump, M. P. J. (2011). The epidemiology of thyroid disease. *British Medical Bulletin*, 99(1), 39–51. https://doi.org/10.1093/bmb/ldr030
5. World Health Organization (2020). *Thyroid disorders – Key facts and statistics*. WHO Press.
6. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni Saqlash Vazirligi. (2022). *Endokrin kasalliklarning epidemiologiyasi bo'yicha statistik hisobot*. Toshkent.
7. Zimmermann, M. B., & Boelaert, K. (2015). Iodine deficiency and thyroid disorders. *The Lancet Diabetes & Endocrinology*, 3(4), 286–295. https://doi.org/10.1016/S2213-8587(14)70225-6